

ΡΙΜΑΡΙΟ: ΕΝΑ ΑΓΝΩΣΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗ

(Πρόδρομη ανακοίνωση)

Στη «συνοπτικήν εικόνα» του καβαφικού αρχείου που μας είχε δώσει στα 1963 ο Γ. Π. Σαββίδης περιλαμβάνεται και η ένδειξη «μετρικές σημειώσεις»¹: 'Ως τώρα έχουν δημοσιευτεί αρκετά κείμενα του Καβάφη που αποδεικνύουν το ενδιαφέρον του για θέματα μετρικής θεωρίας και πράξης. Θυμίζω τρεις μόνο τίτλους: «Ολίγαι λέξεις περί στιχουργίας», (δημ. στα 1891), «Η ποίησις του κ. Στρατήγη», (δημ. στα 1893), «Η συνάντησις των φωνηέντων εν τη προσωδία», (γράφ. στα 1902 και δημ. το 1978)². Με τη σημερινή ανακοίνωση έρχεται στο φως ένα ακόμη άγνωστο στοιχείο. Πρόκειται για ένα «ριμάριο», δηλαδή για ένα «λεξικόν ομοιοκαταλήκτων λέξεων» που συνέταξε ο Καβάφης —αλλά χωρίς να το ολοκληρώσει. Το χειρόγραφο του κειμένου προέρχεται από το αρχείο του ποιητή και η ανακοίνωσή του οφείλεται στην ευγενική παραχώρηση του κ. Σαββίδη.

Πρέπει εξ αρχής να διευκρινίσω ότι σήμερα θα περιοριστούμε σε μια σύντομη παρουσίαση του χειρογράφου και των προβλημάτων του. Κάποιες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις ήταν εύκολο να γίνουν. Οπωσδήποτε όμως θα παραμείνουν προσώρας αναπάντητα —εντελώς ή ενμέρει— ορισμένα σημαντικά προβλήματα (μεταξύ αυτών και το πρόβλημα της χρονολόγησής του).

Το χειρόγραφο είναι άτιτλο. Είναι όμως σαφές ότι έχουμε να κάνουμε με μια απόπειρα του ποιητή να συντάξει ένα λεξικό ομοιοκαταληξιών με δύο —ίσως— μέρη, για προσωπική χρήση. Ο Καβάφης καταγράφει αλφαβητικά, με φωνητική γραφή, καταλήξεις λέξεων και, δίπλα σε κάθε κατάληξη, μία, δύο ή περισσότερες λέξεις με αυτή την κατάληξη. Το χειρόγραφο αποτελείται από 32 φύλλα αναφοράς, χωρίς αριθμηση, που φέρουν υδατόσημο της αιγυπτιακής κυβέρνησης. Είναι γραμμένα με μελάνι αλλά υπάρχουν και προσθήκες με μολύβι.

1. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Το αρχείο Κ. Π. Καβάφη», στα *Μικρά καβαφικά*, Ερμής Αθήνα, 1985, τ. 1, σ. 41.

2. Τα δύο πρώτα περιλαμβάνονται στην έκδοση Κ. Π. Καβάφη, *Πεζά*, Παρουσίαση, σχόλια Γ. Α. Παπουτσάκη, Γ. Φέξης, Αθήνα, 1963, σ. 23-29 και σ. 66-80, και το τρίτο παρουσίασε και σχολίασε ο Γιώργος Κεχαγιόγλου στα *Ελληνικά*, 30 (1977-1978) 353-383.

Τα 28 από τα 32 φύλλα είναι χωρισμένα σε δύο ομάδες που αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικά ριμάρια. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από 13 φύλλα και, στο τελευταίο, φέρει την ένδειξη «καθαρεύουσα», γιατί οι καταγραφόμενες λέξεις είναι (πλην εξαιρέσεων) της αρχαίας και της καθαρεύουσας. Η δεύτερη ομάδα, από 15 φύλλα, δεν έχει καμιά ένδειξη. Εδώ καταγράφονται λέξεις της δημοτικής.

Διευκρίνιση: μιλώ για «πρώτη» ή «δεύτερη» ομάδα φύλλων, με κριτήριο τη σειρά με την οποία βρίσκονται στο αρχείο. Αυτό δε σημαίνει ότι η πρώτη προηγείται και χρονικά ή ότι αυτή είναι η σειρά με την οποία τα τοποθέτησε ο ποιητής.

Τα υπόλοιπα 4 φύλλα περιέχουν προσθήκες στο τμήμα της καθαρεύουσας.

Τέλος, σε άλλο φάκελλο του αρχείου υπάρχει ένα ακόμη φύλλο αναφοράς στο οποίο καταγράφονται 18 ομηρικοί στίχοι που ομοιοκαταληκτούν ανά δύο ή ανά τρεις. Των στίχων προηγείται η εξής φράση του Καβάφη: «Here are specimens of rhyme in Homer, but I much believe they are mere coincidence». Το ίδιο λέει ο Καβάφης και στο άρθρο του «Ολίγαι λέξεις περι στιχουργίας»:

Τινές διΐσχυρίσθησαν ότι η ομοιοκαταληξία δεν ήτο εντελώς άγνωστος εις τους αρχαίους. [...] [Ο Γριτσάνης] παραθέτει διάφορα παραδείγματα από τον Όμηρον, Αισχύλον, Σοφοκλέα, Ευριπίδην και Αριστοφάνην. Αλλά πιθανόν αι τυχαίαι αἰτῆαι ρίμαι να είναι απλαί συμπτώσεις»³.

Τα δύο τμήματα του ριμάριου —της «καθαρεύουσας» και το άτιτλο (ας το πούμε, της «δημοτικής») — παρουσιάζουν και ορισμένες άλλες σημαντικές διαφορές. Επισημαίνω εδώ τις κυριότερες:

* Στο τμήμα της καθαρεύουσας δεν υπάρχει καμιά παραπομπή που να δείχνει αν η λέξη ή η ρίμα αντλείται από κάπου αλλού. Αντίθετα, στο τμήμα της δημοτικής υπάρχουν πολλές παραπομπές: στο *Ημερολόγιον* του Σκόκου, στο *Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, στον Βαλαωρίτη, στον Βουτιερίδη, στον Ζαλοκώστα, στον Μαρκορά, στον Παλαμά, στον Πολέμη κ.ά. Αυτή η διαφορά

3. Βλ. Καβάφη, *Πεζά*, σ. 25. Θα έπρεπε όμως να σημειωθεί και η (όχι, ίσως, τυχαία) διαφορά στη διατύπωση των δύο κειμένων: «I much believe», στο πρώτο, «πιθανόν», στο δεύτερο.

σχετίζεται βέβαια και με το ευρύτερο ερώτημα με ποιον τρόπο ο Καβάφης συνέταξε το ριμάριο. Με το θέμα αυτό θ' ασχοληθούμε παρακάτω.

* Το τμήμα της καθαρεύουσας περιλαμβάνει 247 καταλήξεις, ενώ της δημοτικής 72. Αλλά από τις 247 καταλήξεις, μόνο στις 121 (ποσοστό 49%) ο Καβάφης καταγράφει δύο τουλάχιστον λέξεις που ριμάρουν. Στις υπόλοιπες 126, δίπλα σε κάθε κατάληξη καταγράφεται μία μόνο λέξη. Κάποτε μάλιστα, η κατάληξη αποτελεί απλώς φωνητική γραφή της λέξης: *άμυνα-άμυνα, άνθις-άνθις, όθις-ώθησις*. Στο τμήμα της δημοτικής, όλες οι καταγραφόμενες καταλήξεις συνοδεύονται από δύο τουλάχιστον λέξεις που ριμάρουν.

* Το τμήμα της καθαρεύουσας περιλαμβάνει μόνο προπαροξύτονες ρίμες, ενώ της δημοτικής και παροξύτονες και οξύτονες.

Το πρώτο βασικό πρόβλημα που προκύπτει είναι βέβαια το πρόβλημα της χρονολόγησης του χειρογράφου. Τα εσωτερικά τεκμήρια μάς οδηγούν σε δύο διαφορετικά *terminus post quem* που απέχουν μεταξύ τους οχτώ σχεδόν χρόνια. Ορισμένες από τις ρίμες που κατέγραψε ο Καβάφης τις άντλησε από ποιήματα που δημοσιεύτηκαν λ.χ. στο *Ημερολόγιον* του Σκόκου των ετών 1898, 1899, 1901 ή από ποιητικές συλλογές που εκδόθηκαν πολύ νωρίτερα, το 1890 και το 1892. Μία από τις ρίμες —η οποία όμως αποτελεί προσθήκη— προέρχεται από ποίημα δημοσιευμένο στην εφ. *Αστραπή* στις 29 Αυγούστου 1903. Επομένως, η σύνταξη του ριμαρίου είναι πιθανό ν' άρχισε ύστερα από αυτό το όριο ή λίγο νωρίτερα (όχι πάντως από το 1890). Το δεύτερο τεκμήριο μας οδηγεί στα 1911. Ένα από τα φύλλα που χρησιμοποίησε ο Καβάφης για το ριμάριό του είναι η πίσω σελίδα ενός εγγράφου του επιθεωρητή του 3ου Γραφείου Αρδεύσεων (δηλαδή της Υπηρεσίας όπου εργαζόταν). Το έγγραφο αυτό μας δίνει χρονολογία Μάρτιος 1911. Εδώ ο Καβάφης κατέγραψε πρόχειρα με μολύβι λέξεις που ομοιοκαταληκτούν. Η ύπαρξη αυτού του φύλλου φαίνεται ότι μεταθέτει τη χρονολόγηση του χειρογράφου μετά το Μάρτιο του 1911. Αλλά δεν πρέπει εξαρχής ν' αποκλειστεί και η περίπτωση να πρόκειται για μεμονωμένη όψιμη προσθήκη. Προς το παρόν δεν είμαι σε θέση να προτείνω, με σχετική βεβαιότητα, ως πιο πιθανή μία από τις δύο χρονολογίες, το 1903 ή το 1911. Εξετάζοντας συστηματικά, αλλ' όχι εξαντλητικά, άλλα αυτόγραφα του ποιητή, δεν επεσήμανα σημαντικές διαφορές στο γραφικό του χαρακτήρα μεταξύ του 1903 και του 1911. Βέβαια, όπως αποδεικνύουν οι προσθήκες με μολύβι, η σύνταξη του ριμαρίου δεν έγινε μεμιάς. Οπωσδήποτε όμως δεν είναι λογικό να υποθέσουμε ότι κρά-

τησε επί οχτώ ή περισσότερα χρόνια. Προς το παρόν ένα φαίνεται μάλλον σίγουρο: ότι ο Καβάφης σταμάτησε τη συμπλήρωση του ριμάριου στο σημάδιακό 1911.

Εκτός από το πρόβλημα της χρονολόγησης υπάρχουν και άλλα ερωτήματα που πρέπει να διερευνηθούν: πώς έγινε η σύνταξη του λεξικού, σε ποιο στάδιο επεξεργασίας έφτασε, ποια ήταν η σκοπιμότητά του, αν ο Καβάφης ακολούθησε κάποιο άλλο παράδειγμα.

Είπαμε ότι στο τμήμα της δημοτικής υπάρχουν πολλές παραπομπές σε άλλους ποιητές. Δηλαδή ο Καβάφης άντλησε ένα μέρος του λεξικού από άλλα κείμενα. Δεν κατέγραψε όμως ρίμες από δικά του ποιήματα γραμμένα πριν από το 1911 — με μία ίσως εξαίρεση. Το γεγονός ότι αντλεί ρίμες από άλλους ποιητές γεννά ένα ερώτημα: ο Καβάφης επιλέγει μία μόνο, συνήθως, ρίμα από ένα εξ ολοκλήρου ομοιοκατάληκτο ποίημα. Με ποια κριτήρια γίνεται αυτή η επιλογή; Είναι εύκολο να πούμε ότι καταγράφει τη ρίμα που του κάνει εντύπωση. Το ερώτημα πρέπει ίσως να εξειδικευτεί για την κάθε περίπτωση. Θα δώσω ένα παράδειγμα. Ο Καβάφης από το ποίημα του Ζαλοκώστα «Εις την αποδημούσαν ψυχήν του» καταγράφει τη ρίμα «μη, κορμί», που βρίσκεται στους εξής στίχους της τρίτης στροφής:

Χύσε, ψυχή, μια δέηση στους ουρανούς και στάσου,
και μη στο μαύρο χώμα, μη
αφήνεις τ' όμορφο κορμί
και τα ξανθά μαλλιά σου.

Πρόκειται για μια συνηθισμένη ρίμα που γίνεται ισχυρή, γιατί ο διασκελισμός και η στίξη αφήνουν μετέωρο το μόριο μη, καθιστώντας το δραστικότερο.

Οδηγούμαστε επομένως στο συμπέρασμα ότι πρόθεση του Καβάφη δεν ήταν να συντάξει ένα πλήρες ριμάριο, αλλά ένα που να περιέχει αξιοσημείωτες ή και εντύπωσησικές ρίμες. Σ' αυτό συνηγορούν δύο ακόμη στοιχεία που μπορούμε να επιστημόνουμε στο λεξικό: σε αρκετές από τις ρίμες που ο ίδιος κατασκευάζει, καταγράφει ζεύγη λέξεων με πολύ πλούσια ρίμα και όχι αυτή που απαιτεί ο κανόνας. Λ.χ. στην κατάληξη -πό καταγράφει τις λέξεις από — αγαπώ, στην κατάληξη -κά τις λέξεις νικά - φονικά, στην κατάληξη -ίτης τις λέξεις πολλή της - πολίτης. Πλούσιες ρίμες επιδιώκει σ' όλο το τμήμα της καθαρεύουσας, αφού αποτελείται μόνο από προπαροξύτονες ρίμες.

Στο άρθρο του «Η ποίησης του κ. Στρατήγη» ο Καβάφης είχε υπογραμμίσει, μεταξύ των άλλων, και την παρουσία της προπαροξύτονης ρίμας:

Εν εκάστη στροφή ευρίσκεται μία προπαροξύτονος ρίμα, όταν δε αναλογισθώμεν ότι τα δύο ποιήματα περιέχουσι 176 τοιαύτας στροφάς θα θαυμάσωμεν, θέλοντες και μη, τον αριστοτέχνην τούτον της ομοιοκαταληξίας -προ πάντων διότι η ομοιοκαταληξία του, εκτός του πλούτου της, έχει χαρακτήρα φυσικόν.

[...]

Δεν νομίζω άλλος Έλλην ποιητής να επεχείρησε τόσον αφειδή χρήσιν της προπαροξύτονου ομοιοκαταληξίας⁴.

Ο Καβάφης λοιπόν επιδιώκει πλούσιες ρίμες. Επιπλέον: για τον ποιητή σημασία έχουν και οι λέξεις που ομοιοκαταληκτούν. Εύκολα διαπιστώνει κανείς, ότι στο τμήμα της καθαρεύουσας καταγράφονται πολλές λέξεις της αρχαίας, που δεν ήταν εν χρήσει, και τις οποίες ο Καβάφης άντλησε πιθανότατα από λεξικά ή/και από αρχαία κείμενα. Καταγράφονται λέξεις που απαντούν στον Όμηρο, στον Πλούταρχο, στην Παλατινή Ανθολογία, στην Παλαιά και Καινή Διαθήκη κ.α. Δίνω λίγα παραδείγματα: αγρέμιος (= αυτός που έχει πιαστεί σέ κυνήγι), αίγαμα (= θρήνος), αίγειρος (= η λεύκα), αιγίλιπος (= γεν. του αιγίλιψ = απόκρημνος), ακήλητος (= ο ασυγκίνητος), αλίξαντος (= αυτός που τον τρώει το κύμα), αμφιάλος (= ο περιβαλλόμενος από θάλασσα), υπηνέμιος (= ο παρασυρόμενος από τον άνεμο) κ.ά.

Η καταγραφή τέτοιων λέξεων αποδεικνύει ταυτόχρονα ότι ο Καβάφης θέλει να εκμεταλλευτεί το γλωσσικό πλούτο όλης της ελληνικής γλώσσας. Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο ν' ακούσουμε ένα απόσπασμα επιστολής του ποιητή προς την εξαδέλφη του Μαρίκα Τσαλίκη, με ημερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1906:

Μερικοί —από τους οποίους είμαι και εγώ— διστάζουν να θυσιάσουν ολόκληρη την καθαρεύουσα, δεν στέργουν να καταδικάσουν όλην την γλωσσικήν εργασίαν ενός αιώνας (και περισσότερο ενός αιώνας), και είναι πρόθυμοι να παραδεχθούν όχι μόνον λέξεις (στην γνησία τους μορφή) της αρχαίας, αλλά και γραμματικούς της τύπους όταν οι λέξεις και οι τύποι αυτοί τους φαίνονται ή που επέρασαν στην ομιλία

4. Βλ. Καβάφη, *Πεζά*, σ. 66-67.

των πόλεων, ή που συντείνουν εις τον πλουτισμό και εις τον ωραιϊσμό του ελληνικού λόγου⁵.

Το «ριμάριο» είναι λοιπόν, εκτός των άλλων, και ένα σημαντικό τεκμήριο της γλωσσικής θεωρίας του Καβάφη, και, από αυτή την άποψη, πρέπει να συνδεθεί με τη χρηστική συλλογή του των 530 περίπου ελληνικών «ασυνήθιστων λέξεων ή νεολογισμών», που δημοσίευσε ο Γ. Π. Σαββίδης στα 1983⁶. Στο σχεδιάσμα εισαγωγής του Καβάφη σ' αυτή τη συλλογή διαβάζουμε κάτι που θα μπορούσε να είχε γραφεί και για το ριμάριο:

Ήμουν αρκετά εκλεκτικός στην συλλογή των. Δεν εσημείωνα παρά όποια λέξι με φαίνονταν έμορφη ή χρήσιμη (και κάπως ασυνήθιστη). Κάποτε ένα ολόκληρο βιβλίο δεν μ' έδιδε παρά μια λέξι⁷.

Όπως και η συλλογή λέξεων, έτσι και το ριμάριο προοριζόταν για προσωπική χρήση. Η σύνταξή του φαίνεται ότι σταμάτησε σ' ένα αρχικό στάδιο, κατά το οποίο καταγράφηκε το μεγαλύτερο μέρος του (όλες ίσως οι εγγραφές με μελάνι). Αργότερα (άγνωστο πότε) θα πρέπει να έγιναν οι προσθήκες με μολύβι, που είναι πάντως λίγες και δεν καλύπτουν τα κενά που υπάρχουν είτε στις σελίδες όπου έχουμε ελάχιστες εγγραφές, είτε στα διάστιχα μεταξύ των γραμμών.

Βέβαια, το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί ο Καβάφης σταμάτησε σ' αυτό το σημείο. Ν' αποδείχτηκε μικρή η χρησιμότητα όλης αυτής της εργασίας; Ένας πρώτος έλεγχος έδειξε ότι ο ποιητής δώδεκα τουλάχιστον από τις ρίμες που κατέγραψε στο ριμάριο τις χρησιμοποίησε σε ποιήματά του που έγραψε από το 1911 ως το 1917. Στην οριστική εγκατάλειψη της προσπάθειας αυτής συνετέλεσε πιθανότατα και το ότι ο ποιητής αναθεώρησε τις απόψεις του για τη ρίμα. Ο Σεγκόπουλος, στα 1918, έγραψε —υπό την εποπτεία του Καβάφη— τα εξής ενδιαφέροντα:

Ο Καβάφης δεν είναι πολύ υπέρ της ρίμας. Τα περισσότερά του ποιήματα, μου φαίνεται δεν έχουνε ομοιοκαταληξία [...].

[...]

5. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, «Ένα λεξικό του Καβάφη», στα *Μικρά καβαφικά*, Ερμής Αθήνα, 1987, τ. 2, σ. 315.

6. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 324-332.

7. Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*, σ. 317.

Ριμάριο: ένα άγνωστο λεξικό του Κ. Π. Καβάφη

Ίσως άλλοτε γράψω εκτενέστερον για την θεωρία του Καβάφη περί ομοιοκαταληξίας. Είναι θέμα πάνω στο οποίο συχνά ομιλεί, και έχει πολύ σκεφθεί. Τούτο μπορώ να πω εδώ ότι ανκαλά και η στάσις του απέναντι της ομοιοκαταληξίας ως στοιχείον ποιητικόν —προκειμένου περί ελληνικής ποιήσεως· ο Καβάφης στην τεχνική του δεν ξεχνά ποτέ ότι είναι Έλλην ποιητής— είναι πολύ επιφυλακτική; όταν την εφαρμόζει το κάμνει με μεγάλη προσοχή και επιμελείται πολύ τις ρίμες του⁸.

Οπωσδήποτε η θεωρία του Καβάφη περί ομοιοκαταληξίας και η πρακτική που ακολούθησε χρειάζονται ευρύτερη διερεύνηση (σε σχέση με τη γενικότερη στιχουργική του θεωρία). Η έκδοση του χειρογράφου και η σύνταξη ενός ριμαρίου που να καλύπτει το σύνολο του ποιητικού έργου του Καβάφη είναι τα πρώτα που πρέπει να γίνουν (και βρίσκονται μέσα στα σχέδια του ομιλούντος).

Θεσσαλονίκη, 23 Απριλίου 1988

8. Βλ. Αλέκου Δ. Σεγκόπουλου, «Ανέκδοτα σχόλια σε ποιήματα του Καβάφη», στο Γ. Π. Σαββίδη, *Μικρά καβαφικά*, τ. 2, σ. 259 και 263.

Ε'

["καθαρεύουσα"]

έαγμα. - αίαγμα.

έβομαι. - πορεύομαι, οίβομαι, μύβομαι.

έβραση. - άποστρώωση.

έβριση. - αίγριση

έδεια. - άναίδεια, αδέδεια (πρ.).

έθουσα. - αίθουσα

έξια. - άξωληξία (μὲ τὰ ἐν τῷ "εἰς" ἑλεγμασμοῦ)
ἀμέξια, ἑμέξια, ἄξια

έξιαλο. - ἀξωλιούλο, ἀνῳλιούλο

έξιαλο. - ἀμέξαμεξιαλο, μέξιαλο (τοδ), μέξιαλο (τοδ)

έμαυλο. - ἀταίμαυλο.

έματος. - αἶμαλο, αἰμαλο, φαρμαλο (μὲ ἄμα)
ἐν ὄξ τῶν ἐξ "εμα" σαρόντιος.

Ι. θα μὲν ἄρα

έμ. - μετ' ἑμικ (πρ.) I.

έμ. - μη, κερμ (πρ)

έδι. - προδίδι, βίδι, δαυλονί (ἐπὶ ἴπ).

έμος. - διοίμοσε, εὐδίμοσε.

έμυ. - χίμυ, ὕμυ (πρ.)

έο. - δύο, δύο: κείο, ζέο, ζών.

έπια. - εἰλία, νήπια (ἐπὶ ἴπ)

έρα. - ὠνάρα, ἄρα, πύρα (ἐπὶ ἴπ ὅτι μὲ τὴν ἄλλω τῷ ἴπ)

Αυτόγραφο δύο σελίδων από τὸ «ριμάριο» του Κ. Π. Καβάφη.